

XX ƏSRİN II YARISI AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA ANTİK DÖVR ŞƏHƏRLƏRİNƏ DAİR TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Aydın Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmmmdov.67@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan tarixşünaslığı, əhali məskunlaşması, əhali artımı, antik dövr, şəhər əhalisi, tarixi demoqrafiya.*

Əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, geostrateji mövqeyi ilə seçilən Azərbaycan bəşər tarixinin demək olar ki, ən qədim dövrlərindən üzü bəri zəngin şəhərsalma mədəniyyətinə də malik olmuşdur. Azərbaycanda, o cümlədən Qafqaz Albaniyasında da qədim və antik dövrə dair şəhərlərdə yaşayış yerləri birdən-birə yaranmayıb. Azərbaycanda ilk şəhərlər hələ ibtidai cəmiyyət – orta tunc dövründə, sənətkarlığın əkinçilik və maldarlıqdan ayrıldığı dövrdə meydana gəlmiş və həmin dövrdən başlayaraq, istehsal vasitələrinin, ictimai münasibətlərin təkmilləşməsi ilə paralel olaraq böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Eneolit dövründə ilk metalla – mislə tanış olan, artıq erkən tunc dövründə ona digər metallar da qataraq xəlitə – tunc əldə etməyi öyrənən insanlar təbii ki, bu sahədə dayanmadan apardıqları təcrübələr sahəsində biliklərini də artırmış olurdular. Bu biliklər yeni yaşayış yerlərini etibarlı surətdə məskunlaşdırmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz orta tunc dövründə ilk şəhərlərin yaranması insanların artıq uzun illərdən bəri məskunlaşdıqları, yaxud yaxın gələcəkdə məskunlaşacaqları əraziləri iqtisadi baxımdan daha effektiv formada mənimsəyə bilmələri ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə desək, mühüm demoqrafik proses olan əhali məskunlaşması ilk növbədə məskunlaşmanın baş tuta biləcəyi ərazinin həmin ərazidə əhalinin uzunmüddətli, fasiləsiz və rahat həyatını, nəsil artımını təmin edə biləcək əlverişli iqtisadi xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Bütövlükdə XX əsrin ikinci yarısında S.Qazıyev, Ə.Ələkbərov, S.Aşurbəyli, D.Axundov, İ.Babayev, S.Qaşqay, və bir çox başqa tarixçilər antik dövrün müxtəlif mərhələsinə, o cümlədən antik dövr şəhərlərimizdə baş vermiş sosial-siyasi, iqtisadi hadisələrin, əhali məskunlaşmasına, onun təbii və mexaniki artımına, ümumiyyətlə, nəsil artımına təsirini elmi-obyektiv müstəvidə araşdırmağa və tarixi demoqrafik mühiti ətraflı təsvir etməyə nail olmuşdular.

ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТАХ ПО АНТИЧНЫМ ГОРОДАМ АЗЕРБАЙДЖАНА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Айдын Мамедов

Ключевые слова: историография Азербайджана, народонаселения, рост населения, античный период, городское население, историческая демография.

Азербайджан, отличающийся благоприятными природно-географическими условиями и геостратегическим положением, практически с древнейших времен человеческой истории имел богатую градостроительную культуру. В Азербайджане, как и в Кавказской Албании, поселения в древних городах возникли не вдруг. Первые города в Азербайджане образовались в первобытном обществе – среднем бронзовом веке, когда ремесленничество отделилось от земледелия и скотоводства, и с этого периода произошло большое историческое развитие параллельно с усовершенствованием средств производства и общественной жизни. Люди, познакомившиеся с первым металлом – медью в эпоху энеолита, и научившиеся получать сплав – бронзу путем прибавления к ней других металлов уже в эпоху ранней бронзы, конечно же, приумножили свои знания и в области опытов, которые они постоянно проводились в этой области. Эти знания были жизненно важны для безопасного заселения новых мест обитания. Именно в эпоху средней бронзы создание первых городов было тесно связано с тем, что люди получили возможность овладеть территориями, на которых они жили долгие годы или будут жить в ближайшем будущем, в более эффективная форма с экономической точки зрения. Иными словами, народонаселения, являющееся важным демографическим процессом, связано, прежде всего, с благоприятными экономическими характеристиками территории, где может происходить расселение, что может обеспечить длительную, непрерывную и уютную жизнь и рост населения. В целом во второй половине XX века С.Газиев, А.Алекбаров, С.Ашурбейли, Д.Ахундов, И.Бабаев, С.Кашигай и многие другие историки написано о разных этапах античного периода, в том числе и о тех, что происходили в наших древних городах. Им удалось на научно-объективном уровне исследовать влияние социально-политических и экономических событий, народонаселения, его естественного и механического прироста, общего роста населений и четко описать историческую демографическую среду.

ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN RESEARCH WORKS ON THE ANCIENT CITIES OF AZERBAIJAN IN AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY IN THE SECOND HALF OF XX CENTURY

Aydin Mammadov

Key words: *historiography of Azerbaijan, population, population growth, Ancient period, urban population, historical demography.*

Distinguished by its favorable natural-geographical conditions and geostrategic position, Azerbaijan has had a rich urban planning culture since almost the earliest times of human history. In Azerbaijan, as well as in Caucasian Albania, settlements in ancient cities did not appear suddenly. The first cities in Azerbaijan were formed in the primitive society - the Middle Bronze Age, when craftsmanship was separated from agriculture and cattle-breeding, and from that period, a great historical development took place in parallel with the improvement of means of production and social relations. People who got acquainted with the first metal - copper in the Eneolithic period, and who learned to obtain an alloy - bronze by adding other metals to it already in the Early Bronze Age, of course, also increased their knowledge in the field of experiments that they continuously conducted in this field. This knowledge was vital to the safe settlement of new habitats. It was in the Middle Bronze Age that the creation of the first cities was closely related to the fact that people were able to take over the territories they had been living in for many years, or would be living in the near future, in a more efficient form from an economic point of view. In other words, population settlement, which is an important demographic process, is primarily related to the favorable economic characteristics of the area where the settlement can take place, which can ensure the long-term, continuous and comfortable life and generation growth of the population in that area. As a whole, in the second half of the 20th century - at the beginning of the 21st century, S. Gaziyeu, A. Alekberov, S. Ashurbeyli, D. Akhundov, I. Babayev, S. Qashqay, and many other historians have written about the various stages of the ancient period, including those that happened in our ancient cities. They managed to investigate the impact of socio-political and economic events, population settlement, its natural and mechanical growth, and general generation growth on a scientific-objective level and describe the historical demographic environment in detail.

XX əsrin II yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında qədim dövr şəhərlərimizin yaranmasının müxtəlif səbəbləri, təyinatı, əhali məskunlaşması məsələləri öz əksini tapdı. Məhz bu dövr tarixşünaslığında qədim dövr

şəhərlərimizin şəhərsalma xüsusiyyətləri, müdafiə istehkamlarının memarlıq elementləri, yaşayış sahələrinin ölçüləri, o cümlədən əhali məskunlaşması ilə bağlı spesifik xüsusiyyətləri izləməyə imkan yaradan çoxsaylı əsərlər meydana gəldi.

Azərbaycan şəhərlərinin yaranması və məskunlaşması tarixinə dair maraqlı elmi mülahizələri ilə diqqət çəkən S.Aşurbəyli haqlı olaraq qədim yaşayış yerlərinin və onların əsasında inkişaf edərək təşəkkül tapan şəhərlərin meydana gəlməsində əlverişli təbii – coğrafi mövqeyin, zəngin təbii sərvətlərin mövcud olmasını mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirmişdir. Onun fikrincə bir sıra qədim şəhərlər məhz mis və dəmir filizi, neft və duz mədənlərinin istismar olunduğu ərazilərdə meydana gəlmişdir. Məsələn, S.Aşurbəyli Bakının yaranması taixindən bəhs edərək: “Bakı ətrafı ərazilərdə neft və duz mədənlərinin çoxluğu, o cümlədən ticarətin aparılması üçün dənizin sahilində əlverişli təbii limana malik olması qədim zamanlardan insanları Bakıya (gəlməyə – A.M.) cəlb edirdi” – deyərək yazırdı [8, s.37].

S.Aşurbəylinin Bakıda əhali məskunlaşması məsələsinə, onun qədim yaşayış məntəqəsi kimi təşəkkül tapması, yaranması məsələsinə təbii-coğrafi mövqe və təbii sərvətlərin mövcud olması baxımından yanaşması bizi qədim insanların yaşadığı əraziləri artıq məskun etməzdən əvvəl tədqiq etmələri qənaətinə gətirir. Başqa sözlə desək, məskunlaşmanın baş tuta biləcəyi ərazi qədim insanları cəlb etməli, onları maraqlandıra bilməliydi. S.Aşurbəyli Bakı ətrafı ərazilərdə məhz neft və duz mədənlərinin çoxluğuna, buradan tapılan çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələrinə əsaslanaraq, Bakının məskunlaşma tarixinin, deməli həm də şəhər kimitəşəkkül tapması tarixinin qədimliyi qənaətinə gəlir.

Burada Azərbaycanın görkəmli memarı Davud Axundovun Bakının yaşayış məntəqəsi kimi meydana gəlməsinə və məskunlaşması tarixi ilə bağlı fikirlərini xatırlamamaq olmur. D.Axundov da Bakının məskunlaşma tarixinin qədimliyini buradakı zəngin neft yataqları ilə əlaqələndirir. O, belə hesab edir ki, Abşeronda artıq e.ə. VIII-VII əsrlərdə tarixi hələ e.ə. II, yaxud ola bilsin ki, III minilliklərə gedib çıxan neft mədənləri mövcud imiş. Bu fakta istinadən müəllif burada məskunlaşma prosesinin də tarixini e. ə. III-II minilliklərə aid edir: “Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olan nəticələrə görə, Abşerondakı yaşayış məskənlərinin böyük əksəriyyəti III-II minilliklərə aiddir.” [7, s.98]. Lakin, D. Axundovdan fərqli olaraq S.Aşurbəyli Bakının demoqrafik baxımdan məskunlaşma tarixi ilə bağlı dəqiq fikir söyləməyə tələsmir: “Bakı təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın Şərqi iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən olan qədim şəhərlərindən biridir. Bakının yaşayış məntəqəsi və şəhər kimi nə zaman meydana gəlməsi məsələsi onun arxeoloji cəhətdən zəif öyrənilməsi həmçinin mənbələrin kasadlığı üzündən hələ də müəyyən edilməyib” [8, s.37]. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın nəinki, qədim dövrlər hətta orta əsrlər dövrünə

dair heç bir şəhərində XX əsrin 20-ci illərinə qədər arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır, o zaman yarı təəssüf, yarı sevinc hissi ilə qeyd edə bilərik ki yalnız 1925-1926-cı illərdə Vətənimizin Dağlıq Qarabağ, Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ, Çovdar kəndi, Naxçıvan Muxtar Respublikası və Respublikamızın digər ərazilərində İ.Cəfərzadə, Ə.Ələkbərov, Ə.Ələsgərzadə, İ.Əzimbəyov, V.Şəblikin kimi istedadlı alimlərin işirakı ilə təşkil edilən ekspedisiyalar nəticəsində bu şəhərlərin tədqiqinə başlanılmışdır.

Məhz bu illərdə ilk dəfə arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət abidələri sistemləşdirildi. 1923-cü ildə təşkil edilən “Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət” in “Əsərlərində” adı çəkilən tədqiqatçılarımızın dərc edilən elmi məqalələri tarixşünaslığımıza böyük töhvə oldu. Bu topluda 20-ci illərin ortalarında T. Passek və B. Latininin “Tarixdən əvvəl Azərbaycanın oçerki” adlı məqaləsində Azərbaycanın qədim dövrünün, o cümlədən əhalisinin öyrənilməsinə dair elmi əsərləri tarixşünaslıq baxımından ümumiləşdirərək işıqlandırdılar. 1927-1928-ci illərdə Araz çayı boyu, Culfada və onun yaxınlığında yerləşən Xanağa kəndində, o cümlədən Noraşəndə, Xaraba Gilan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri Azərbaycanın sözügedən dövrünün tarixidemoqrafik mənzərəsini də müəyyənləşdirməyə imkan yaratmaqla yanaşı, artıq Vətənimizin qədim dövrlərdən sıx məskunlaşmış şəhər mədəniyyətinə malik olduğunu da əyani şəkildə sübut etdi. Bütün bu sadalanan faktlar, xüsusən də Ə.Ələkbərovun ötən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində əcdadlarımızın məskunlaşdığı 500-dən artıq yaşayış məskənlərini özündə əks etdirən xəritəni tərtib etməsiyurdumuzun qədim dövrünün tarixinə, o cümlədən şəhər mədəniyyətinə, şəhər əhalisinə, əhali məskunlaşmasına, əhali artımına müsbət təsir edən amillərin öyrənilməsinə marağın artdığını aydın şəkildə göstərirdi. Bundan başqa o, qədim şəhərlərimizin, yaşayış yerlərimizin spesifik xüsusiyyətləri əsasında onların təsnifatını verməyə çalışmışdır [6, s.64-70]. Lakin, təbii ki, əldə olunan elmi nailiyyətlər həm də ən qədim dövrlədən üzü bəri əcdadlarımızın bu torpaqların qanuni sakinləri və sahibləri olduğunu da sübut etdiyinə görə o dövrki siyasi dairələri narahat edirdi. Məhz bu səbəbdən də artıq 30-cu illərinin əvvəllərində “tarix sahəsində musavatizm, pantürkizm və çürük liberalizm əleyhinə” adı altında başlanan təqib, nəinki tarix, o cümlədən humanitar elmlərin inkişafı qarşısında sədd çəkdi. Tarixçi alimlərimiz sosializmin nailiyyətlərini tədqiq etmək əvəzinə “qədim əsrlərdə batıb qaldıqlarına” görə ciddi tənqidə, həbs və təqiblərə məruz qaldılar. Bütün bu proseslər Azərbaycanın qədim dövrünün tədqiqinə olan marağın ciddi surətdə azalmasına səbəb oldu. Hətta dövrün bir sıra alimlərində əldə olunan elmi nailiyyətlərə şübhəli yanaşma da əmələ gəldi. O illərdə görkəmli alim V. Bartoldun Azərbaycanın artıq qədim dövrlərdə zəngin şəhər mədəniyyəti, sıx əhali məskunlaşmasına malik olmasına sanki inamsızlıq göstərərək: “Pompeyin (Azərbaycana – A.M.) yürüşündən bir neçə əsr sonra mədəniyyətin artıq b.e. I–

II əsrlərində burada şəhərlərin təşəkkül tapması həddinədək yüksəlməsini söyləmək çox çətindir” – deyə, yazmasıbuna əyani misaldır [10, s.666].

V. Bartoldun sözügedən problemə bu şəkildə yanaşmasına S. Aşurbəylinin münasibəti diqqət çəkir: “Qəbələdə, Gəncədə, Mingəçevirdə, Gilgilçayı, Beşbarmaq, və Zaqataladakı qədim müdafiə səddlərinin xarabalıqlarında aparılan arxeoloji tədqiqat işləri Bartoldun fikirlərini təkzib edərək, Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövründə sıx məskunlaşmış əraziyə və şəhərlərin təşəkkül tapmasını zərurətə çevirən yüksək mədəniyyətə malik olduğunu göstərir” [8, s.36].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın qədim dövr şəhərlərinin, o cümlədən digər yaşayış məskənlərinin məskunlaşması ilə bağlı məsələlərin geniş miqyasda tədqiqinə XX əsrin II yarısında başlandı. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin tarixinə dair sanballı monoqrafiyalar yazan bir sıra görkəmli alimlərin əsərlərində yaşayış məskənlərimizin qədimliyi, eyni zamanda sözügedən dövrün əhalisini öyrənmək üçün, artıq yuxarıda S.Aşurbəylinin də qeyd etdiyi kimi, mənbələrin qıtlığı ilə bağlı fikirlər yer almağa başladı. Həqiqətən də Azərbaycanın qədim, antik dövr əhalisinin say və inkişaf dinamikasını tədqiq etmək üçün, əhalinin siyahıya alınmasını özündə əks etdirən statistik sənədlərin olmaması, mövcud olan mənbələrdə məlumatların natamamlığı, bəzən həddən ziyadə az, yaxud heç olmaması mövcud problemin tədqiqini mürəkkəbləşdirir. Bəzən tarixi qaynaqlarda Qafqaz Albaniyası haqqında cəmiyyət həyatının bir çox sahələrinə dair müfəssəl məlumatlar verilsə də şəhərlərimiz haqqında ya susulur, yaxud da ən yaxşı halda bir – iki cümlə olur. Məsələn, Qafqaz Albaniyası haqqında digər antik dövr müəllifləri ilə müqayisədə daha geniş məlumat verən Strabon özünün məşhur 17 cildlik “Coğrafiya” əsərinin 11-ci cildində cəmi bir neçə kəlmə söz deyir: “Aynianalılar Utidə (Uti əyalətində – A. M.) şəhər tikdilər, yaxud saldılar. Anariaka şəhəri də burada yerləşir. “İ. Babayev “E.ə. IV – b.e. III əsrlərində Qafqaz Albaniyasının şəhərləri” adlı kitabında Strabonun Ermənistan və Gürcüstanın şəhərləri, hətta bu ölkələrin şəhərlərinin tikinti texnikası və tikinti materialları haqqında dolğun məlumatlar verdiyi halda nədənsə Qafqaz Albaniyasının şəhərləri haqqında çox az yazmasından bəhs edərək, İberiyanın məskunlaşması ilə bağlından belə bir iqtibas gətirir: “Həqiqətən də İberiya əsasən şəhərlərlə daha çox məskunlaşmışdır” [9, s.52].

İstər-istəməz belə bir təbii sual yaranır, görəsən Strabonun Qafqaz Albaniyasının əhalisi ilə bağlı yazılarında hər hansı bir təhrif, anlaşılmaqlıq yaxud dövrümüzədək gəlib bizə çatmayan hər hansı bir məlumat yoxdurmu? Axı necə ola bilər ki, mühüm geostrateji ərazidə fəaliyyət göstərən, şəhərləri beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən tranzit ticarət yolları üzrində yerləşən, Qafqaz Albaniyası zəif məskunlaşsın, yaxud sıx əhaliyə malik olmasın? Rusiyalı tədqiqatçı A.Krımskiyyə görə, Strabonun əsərinin üzü köçürülərkən onun

müəyyən səhifələri itmişdir [11, s.52]. Digər tərəfdən Strabonun qədim dövlətlərimizdən biri Midiya haqqındakı yazılarında ölkənin hökmdarları arasında çoxarvadlılığın geniş yayılmasından bəhs edir. Strabon yazırdı ki, Dağlıq Midiyada bu adət hamıya aid edilir və onlarda beş arvadın az arvad almağa icazə verilmirdi. Elə beşdən az kişisi olan qadınlar da bunu özləri üçün bədbəxtlik hesab edirdilər [4, s.104].

Strabonun bu dediklərindən Azərbaycanın qədim dövləti Midiyada əhali artımının əsas göstəricilərindən biri olan çoxarvadlılığın geniş yayılması, o cümlədən nikahın məhz onun kəmiyyətinin artırılması məqsədilə dövlət tərəfindən tənzimlənməsi aydın surətdə bəlli olur. Beləbəşə düşmək olar ki, dövlətin çoxarvadlılığı yaymaq, əhalinin sayını artırmaqla bağlı tədbirləri ilk növbədə yeni ələ keçirilmiş böyük ərazilərdə siyasi nəzarəti gücləndirmək, sosial dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün imperiyanın içərilərindən istila olunmuş, yaxud yeni salınacaq şəhərlərə əhalinin köçürülməsi məqsədlərindən irəli gəlirdi. Təsadüfi deyildir ki, antik qaynaqlarda istər əhalinin təbii və mexaniki artımı, istərsə də ölkə əhalisinin çoxluğunun göstəricisi olan sıx məskunlaşma kimi mühüm demografik elementlər dövlətin qüdrətinin ən vacib, əsas göstəriciləri kimi təqdim edilir. Məsələn, antik müəlliflərdən biri Polibi də əhali ilə bağlı məlumatlarında Strabonun fikirlərini davam etdirərək Midiyanı Asiyada həm ərazisinin böyüklüyünə, həm də məhz əhalisinin çoxluğuna görə ən qüdrətli dövlət hesab etmişdir [4, s.104]. Yaxud Qay Yuliy Solin “Nailiyətlər məcmusu” əsərində ölkəmizdən bəhs edərkən: “Bura əhali baxımından sıx məskunlaşmış bir yerdir” – deyər yazır [4, s.104].

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq. Babayev haqlı olaraq hesab edir ki, Strabonun Qafqaz Albaniyasının şəhərləri (o cümlədən də şəhərlərin məskunlaşması – A.M.) haqqında məlumat verməməsi ilk növbədə onun informatorlarının problemlə bağlı məlumatlara malik olmaması imiş [9, s.52].

Müəllifin bu məsələ ilə bağlı diqqətini çəkən əsas məqam Strabonun Qafqaz Albaniyasında olmaması, onun Albaniya və İberiya haqqındakı məlumatları Pompeyin Qafqaza yürüşündə şəxsən iştirak etməsi səbəbindən bu ölkələrdə olan Feofan Mitilenlinin əsərlərindən qaynaq kimi bəhrələnməsidir. Elə Strabonun özü də bu faktı tez-tez dilə gətirmişdir. Nəzərə alsaq ki, Strabonun əsərlərindən mənbə kimi istifadə etdiyi müəlliflərdən biri də e.ə. III əsrdə yaşayan, özudə heç vaxt Qafqazda olmayan Eratosfendir, o zaman məsələnin mürəkkəbliyinə və daha ciddi obyektiv yanaşma tələb etdiyinə şahid olarıq. Digər tərəfdən Eratosfenin Qafqaz xalqları haqqında məlumatlarının bu gün itməsi səbəbindən əlimizdə olmayan Patrokldan götürməsi də deyilənləri sübut edir. Müəllif Qafqaz Albaniyasının ərazisi haqqında F.Məmmədovanın gəldiyi nəticələrə istinadən yazır: “O, belə hesab edir ki, Albaniyanın sərhədləri demək olar ki, bu dövlətin mövcud olduğu bütün dövrlərdə dəyişmədən cənubda Araz çayına, şimalda isə Böyük Qafqaz dağlarınınadək uzanaraq, sabit

qalmışdır”. İ.Babayevbu məsələyə öz münasibətini: “Ola bilsin ki, belə vəziyyət həqiqətə yaxındır” – deyərək, yazaraq bildirir [9, s.52].

İ.Babayevin Azərbaycan tarixşünaslığına böyük töhfə olan bu kitabında müəllifin Qafqaz Albaniyasında antik dövrdə ilk növbədə əhalinin təbii və mexaniki artımı səbəblərindən sıx məskunlaşması ilə bağlı yurdumuzun daha iri ərazilərə malik olması fikri ilə rastlaşırıq. Görəsən müəllifin belə bir qənaətə gəlməsinə hansı amillər təsir göstərə bilərdi? İ.Babayevin yuxarıda deyilən faktlara, o cümlədən Qafqaz Albaniyası ordusunun sayı haqqındakı məlumatlara istinad edərək, gəldiyi qənaət tarixi demoqrafik baxımdan son dərəcə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bəli, müəllifin məhz antik dövrdə Qafqaz Albaniyasında əhalinin sıx məskunlaşması və ölkənin böyük hərbi potensiala malik Roma kimi qüdrətli imperiyanın hərbi məşinə duruş gətirə biləcək güclü, çoxsaylı orduya malik ola bilməsi faktlarına istinad edərək: “Bütün hallarda Albaniya antik dövrdə kifayət qədər sıx məskunlaşmış iri əraziyə malik olmuşdur” [9, s.51].

Azərbaycan xalqının tarixi demoqrafik baxışlarında nəsil artımını himayə edən çoxsaylı qoruyucu ruhların, mifik obrazların olması da xalqımızın bəşər tarixinin ən qədim zamanlardan ailədə çoxlu uşaqların dünyaya gəlməsinə, ailəcanlılığa, deməli yaşadıkları əraziləri sıx məskunlaşdırdıqlarına əyani sübutdur. Biz bu fikrin təsdiqi ilə XX əsrin II yarısı istər Azərbaycan istərsə də Rusiya tarixşünaslığında rastlaşa bilərik. Məsələn, Qafqaz Albaniyasının görkəmli tədqiqatçılarından olan K.Trever haqlı olaraq belə hesab edir ki, qədim və antik tariximizi, o cümlədən şəhərlərimizi oradan əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqla daha dərindən öyrənmək olar [5, s.59]. Həqiqətən də ulu əcdadlarımızın yaşadıkları qədim və antik dövrə dair şəhərlərdən tapılmış məişət avadanlığı sözügedən dövrün sosial-etnik, maddi-mənəvi, siyasi-iqtisadi o cümlədən demoqrafik mənzərəsinin yaradılmasında, tədqiq edilməsində müstəsna rol oynayır. Belə ki, antik yunan mənbələrinə istinad edən K.Trever yunanların Günəş – Helios, və Ay – Selena ilahələrinə Qafqaz Albaniyası sakinlərinin də inandığını, eyni zamanda Selenanın Anahit Allahı olmasından bəhs edir. Eyni zamanda müəllif Anahiti bütün Ön Asiya və Orta Asiya xalqlarında torpaq, su, bitki, heyvanat aləmini, o cümlədən Ananı – nəsil artımını, çoxuşaqlılığını himayə edən onu qoruyan hamı ruh olmasından, Qafqaz Albaniyası ərazisindən onun çoxsaylı heykəllərinin tapılmasından söhbət açır [5, s.151].

Ümumiyyətlə, bu məqalədə sözügedən problemə dair araşdırmalar apararıq azərbaycanlı və rusiyalı alimlərin son dərəcə maraqlı əsərlərini, yaxud həmin əsərlərin cəmləndiyi elmi topluların adlarını qeyd etmək istərdim. Buraya: M. Альтман. Истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. Баку, Изв. АН Азерб.ССР, 1947, №1, с.28-

38; Материальная культура Азербайджана.Т.І. Баку,«Азерб. филиал АН СССР», 1949, 158 с; ЯмпольскийЗ. Об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании //Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР, 1954, Т.IV, с.6-9.; АлиевК. К вопросу о древнем населении Албании //Доклады АН Азерб. ССР, 1959, Т.15, № 2, с.175-178; Алиев К. К истории изучения археологических памятников на территории древней Кавказской Албании //Изн. АН Азерб. ССР: Сер. общест. наук, 1961, №2, с.21-33; Алиев К.Г. К вопросу об источниках и литературе по истории древней Кавказской Албании //Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, «Изд-во АН АзССР», 1962, 91 с. с.5-16; НаримановИ. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г.Баку, «АН Аз.ССР», 1964, 153 с; Кушнарєва К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н. э.). Ленинград, «Наука», 1970. 191 с; Брыкина Г. Карабулак. Москва, «Наука», 1974, 128 с; Археологические открытия 1980 года /ответ. ред. Б.Рыбаков.Москва, «Наука», 1981, 423 с; Археологические открытия 1981 года /ответ. ред. Б.Рыбаков. Москва, «Наука», 1983, 505 с; Археологические открытия 1982 года /ответ. ред. Б.Рыбаков.Москва, «Наука», 1984, 526 с; Археологические открытия 1983 года /ответ. ред. Р.Мунчаев. Москва, «Наука», 1985, 598 с. və digərləri daxildir.

Yuxarıda adları sadalanan tədqiqat əsərlərinin ümumi qayəsindən Azərbaycanın artıq e. ə. III–II minilliklərdən üzü bəri fəal əhali məskunlaşması ilə seçilən şəhərlərə və inkişaf etmiş şəhərsalma mədəniyyətinə malik olması məlum olur. Sözügedən problemə dair yuxarıda adları sadalanan bu və bir çox digər tədqiqat əsərlərindən bəlli olur ki, Yaxın Şərqi eləcə də Azərbaycanın erkən şəhərlərinin, o cümlədən şəhər mərkəzlərinin əsas əlamətlərindən biri də onların güclü müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmiş qalalarla təchiz edilməsidir. Plan baxımından çoxbucaqlı formaya malik olan bu müdafiə istehkamları əsasən daş və çiy kərpicdən tikilmişdir. Bu dövrə aid qala divarları (Kültəpə Oğlanqala, Gyavurkala, Çalxanqala və s.) öz memarlıq xüsusiyyətlərinə, planlaşdırılmasına, şəhərsalma və tikinti texnikasına görə Yaxın Şərqi siyahıda adları sadalanan erkən şəhərləri – Fələstin (Yerixó), Mesopotamiya (Ur) qalaları ilə eynidir, Tell-Əsmər-Aşnuna, Xofeci-Upi, Troya, Anadolu (Karxemiş, Hattuşaş) ilə demək olar ki, identikdir.

Məlum oldu ki, sözügedən dövrdə baş verən mühüm ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslər dəşəhərlərimizin taleyindən yan keçməmişlər.Məsələn, Şəkinin şəhər-qala kimi hələ eramızdan əvvəl mövcud olması ilə bağlı məlumatlar istər Azərbaycan, istərsə də Rusiya tarixşünaslığında özünə yer aldı. Bu tədqiqat əsərlərində Şəkinin meydana gəlməsi e. ə. VII əsrin I yarısında skif-sak tayfalarının yurduмуza axını və şəhər ərazisinin sak tayfaları tərəfindən məskunlaşması ilə izah edilir. Başqa sözlə desək, sözügedən dövrdə (yaxud

daha əvvəl)Qara dənizin şimal sahillərində baş vermiş quraqlıq səbəbindən massaget tayfalarını təqib edən skif-sak tayfalarının yerdəyişməsi – köçü, miqrasiyası yeni ələ keçirilən ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda mühüm demoqrafik proses olan əhali məskunlaşmasına güclü təkan vermiş və qədim dövrlərdə nəinki yeni şəhərlərin yaranmasına, eləcə də mühüm ictimai – siyasi, o cümlədən, əhalinin etnik cəhətdən formalaşması kimi proseslərə də ciddi təsir göstərmişdir. K.Treverin fikrincə Alban tayfa ittifaqının tərkibində bir vaxtlar Albaniya ərazisindən keçərək Kürün məhsuldar sağ sahilində, Şakaşen əyalətində məskunlaşan skif və yaxud sak tayfaları da olmuşdur [5, s.49].

Azərbaycanda arxeoloqların bütöv bir nəslini yetişdirən Saleh Qazıyevin 1948 ci ildə nəşr olunan “Azərbaycanın qədim abidələri “ adlı kitabında salınma tarixi əsasən Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın adı ilə bağlanan erkən orta əsr şəhərlərimizin artıq qədim və ya antik dövrlərdə mövcud olması fikri ilə rastlaşırıq. Müəllif qədim şəhərlərimizin müdafiəsi məqsədilə qurğuların tikilməsi ilə bağlı yazır: “ Babalarımız özlərini xarici düşmənlərdən müdafiə etmək üçün bir çox sədlər tikmişlər. Düşməne qarşı sədlər çəkmək işi eramızdan doqquz əsr əvvəl başlayaraq, eramızın XVIII əsrinə qədər davam etmişdir. Bu sədlərdən ən böyüyü “Dəmir-qapı Dərbənd” səddidir” [3, s.4].

Burada diqqət çəkən məqam müəllifin Azərbaycanda şəhərsalma mədəniyyətinin eyni yaşayış məskənlərində uzun müddət davamlı şəkildə mövcud olması fikrini ön plana çəkməsidir. Məsələnə məhz bu rəqursdan yanaşdıqda erkən orta əsr şəhərlərimizin böyük əksəriyyətinin həqiqətən də artıq qədim və ya antik dövrlərdə mövcud olması qənatinə gəlmiş oluruq. Müəllif Dərbənd səddinin V-VI əsrlərdə tikəlməsilə bağlı fikirlə barışmayaraq onun güya Makedoniyalı İskəndər tərəfindən inşa edilməsilə bağlı mənbələrin o cümlədən, digər məlumatların mövcud olmasını söyləyir: “ Bəzi rəvayətə görə Dərbənd səddi Xəzər dənizindən başlayaraq Qara dənizə qədər uzanıbmış” [3, s.5]. Müəllifin Dərbənd səddinin tarixi ilə bağlı fikirlərinin təsdiqi ilə A. Kudryavsevin demək olar ki, S. Qazıyevin sözügedən kitabından 40 il sonra nəşr olunan “ Qədim Dərbənd “ adlı maraqlı doğuran əsərində də rastlaşırıq. A. Kudryavsev Dərbəndin qədim adının “ Xəzər qapıları” şəklində ilk dəfə e. ə. VI əsrdə Miletli Hekatey tərəfindən çəkildiyini söyləyir [12, s.25]. O, Dərbəndin məskunlaşması prosesinin skiföncəsi dövrə - e. ə. VII əsrə aid olduğunu, yaşayış yerinin sahəsinin isə sözügedən dövrdə 4-5 ha, skiflərin buraya gəldiyi zaman 14-15 ha-ya çatdığını yazır. Əgər skiflərin yurdumuza e.ə. VII əsrdə gəldiyini nəzərə alsaq, o zaman sözügedən dövrdə bu yaşayış yerinin iki dəfə artaraq 15 ha-ya çatması təbii ki, əhalinin təbii və mexaniki artımının yüksələn templə getməsinə aydın şəkildə göstərir. Digər tərəfdən şəhərdə əhali artımı onun əlverişli coğrafi mövqeyi o cümlədən, buraya əhali axınları ilə əlaqədar məskunlaşma prosesinin intensiv surətdə davam etməsi ilə də bağlı olmuşdur. Sözügedən dövrdə şəhərdə əhalinin azalması təbii amillərlə yanaşı həm də

buranı qarət etməyə, ələ keçirməyə, yaxud yolu buradan keçən çoxsaylı tayfaların dağıdıcı təsirləri ilə də bağlı baş verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrlərdə Vətənimizə qarşı təşkil edilən hücumların çoxu əksər hallarda məhz qarətçilik xarakteri daşmışdır. S.Qaşqayın təbirincə desək: “Cənubi Azərbaycan ərazisində yazılı mənbələrdə qeyd edilən ilk iri dövlət qurumu Manna dövlətidir” [2, s.3]. Q.A.Melikişvili “Nairi-Urartu” adlı məşhur əsərində Urartu hökmdarı I Argiştinin e.ə. 780-779-cu illərdə Manna dövlətinin şəhərlərinə hücum edərək 30000 mindən artıq, onun oğlu, e.ə. 764-735 ci illərdə hakimiyyətdə olan II Sardurun isə Cənubi Zaqafqaziya bir il ərzində etdiyi yürüşlər zamanı başqa qənimətlərlə bərabər 214700 baş xırda buynuzlu heyvan qarət etdiyini yazır [13, s.219-220].

S.Qaşqayın “Manna dövləti” adlı kitabında oxuyuruq: “III Salmanasar Mannanın adını ilk dəfə çəkəndə buradan “saysız-hesabsız qaramal və davar tələb edirdi” [2, s.81]. Müəllif mənbələrə istinadən: “I Argişti Aza vilayəti və Mannada külli miqdarda mal-qara ələ keçirir. O, məlumat verir ki, 2411 baş qaramal, 6140 baş davar, 179 at və 62 dəvə aparmışdır” [2, s.81]. Bu dövlət həm də Urartu tərəfdən tez-tez basqılara məruz qalırdı. B.Piatrovski mənbələrə istinadən Urartu tərəfdən ildə hətta iki dəfə yazda-heyvan yaylağa çıxmazdan əvvəl, və qoyun sürüləri dağdan endikdə, yəni payızda hücumlar təşkil edildiyini yazır [14, s.149]. Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizə qarətçilik məqsədilə təşkil edilən hücumlar zamanı çoxlu insan tələfatı da olurdu. T. Bünyadovun bu məsələ ilə bağlı fikirləri maraqlıdır: “Urartuların yaz və payız hücumları əsən heyvan sürüləri və başqa kənd təsərrüfatı məhsulları və işçi qüvvəsi ələ keçirilməklə sıx surətdə bağlıdır” [1, s.41]. Buradan bəlli olur ki, ölkəmizə qənimət ələ keçirmək məqsədilə təşkil edilən hücumlar təkcə əhalinin yaşaması və nəsil artımı üçün zəruri olan qida resurslarının kəmiyyətinin deyil, eləcə də sayının kəskin surətdə azalmasına səbəb olurdu. Təsədüfi deyildir ki, sözügedən dövrə dair mənbələrdə talan və qarətlərin şəhərlərin viran edilməsi, oda qalanması ilə eyni vaxtda həyata keçirildiyi göstərilir. Manna hökmdarı Ahşerinin və Assur hökmdarı Aşşurbanipalın qoşunları arasında baş verən döyüşün nəticəsi haqqında mənbədə deyilir: “Saysız hesabsız kiçik yaşayış məskənləri ilə birlikdə səkkiz möhkəmləndirilmiş şəhər Ayusiaş, Paşa (...)su, Bustu, Aşdiaş, Urkiyamun, Sixua, Naziniri, o cümlədən Urmeyate, Uzbua qalalarını və paytaxt İzirtunu əhatə edən yaşayış məskənləri” oda tutuldu və qarət edildi [2, s.74]. Yaxud Mannanın şərq sərhədlərində yerləşən Gizilbunda vilayətinin hakimi Pirişati düşmənə müqavimət göstərdiyinə görə Aşşur hökmdarı V Şamşi Adad bunun üstündə ölkəni dağıdıb viran qoydu: “O, ətraf məskənlərin əhalisinin daldalandığı “möhkəmləndirilmiş şəhər” Uraşı işğal etdi, şəhərin küçələrini onun döyüşçülərinin qanına boyadı... 6000 döyüşçünü qırdı, şar Pirişatını 1200 döyüşçüsü ilə birlikdə diri-diri tutdu.Əsirlər apardı, onların əmlakını, var-

dövlətini, mal-qarasını, davarını, atlarını, gümüşdən, saf qızıldan və tuncdan qayrılmış saysız-hesabsız əşyalarını qarət etdi. Dağıtdı, viran qoydu, od vurub yandırdı” [2, s.63].

Yaxud II Sarqonun Mannaya hərbi təcavüzündən bəhsedən “Təntənəli yazısı”nda oxuyuruq: “...Mən əlçatmaz Uauş dağında urartulu Ursa ilə qanlı döyüş keçirdim. Və onun hökmdar nəslinin 250 üzvünü ələ keçirdim. Ətrafına divar çəkilən 55 möhkəmləndirilmiş şəhərini, 9 əlçatmaz qalası ilə birlikdə onun 8 vilayətini fəth etdim və oda yaxdım. Mannalı Ullusunuya məxsus 22 qalanı mən onun əlindən aldım və Assuriyanın hüdudlarına daxil etdim. Andialı Telusinanın vilayətinə qədərki Tuaya ölkəsinin 8 qalasını mən fəth etdim, 4200 sakinini onların sürüləri ilə birlikdə mən əsir etdim”. Burada qədim Manna dövlətinin məruz qaldığı hərbi müdaxilənin, daha doğrusu hərbi təcavüzün ölkə iqtisadiyyatına, bütövlükdə isə ölkənin hazırkı və gələcək demoqrafik durumuna vurduğu ağır zərbələr aydın surətdə nəzərə çarpır. Digər tərəfdən düşmən Tuaya ölkəsinin 8 qalısından 4200 əsirin ələ keçirildiyini fərəhlə qeyd edir. Əgər orta hesabla hər qaladan təqribən 500 əsirin ələ keçirildiyini və əsirlərin əsasən iş qabiliyyətinə malik insanlardan – əli silah tuta bilən gənclərdən, əkinçilərdən, sənətkarlardan, o cümlədən cavan kişi və qadınlardan ibarət olduğunu eyni zamanda uşaq, qoca, xəstə, şikəst insanların buraya daxil olmadığını nəzərə alsaq, ən kobud hesablamalara əsasən əsirlərin şəhər əhalisinin beşdə bir hissəsini təşkil etdiyini söyləyə bilərik. Digər tərəfdən düşmənin əli silah tuta bilən bütün gəncləri, əsgərləri cavan kişi və qadınları total şəkildə əsir götürdüyünü düşünmək də düzgün olmazdı. Bütün bu və digər mülahizələri nəzərə alaraq, Tuaya ölkəsinin hər qalasında təxmini olaraq 2500-3000 yaxud daha çox adamın yaşadığını zənn edə bilərik. İşgal olunan şəhərlərdən qarət edilən malların adlarının bir-bir sadalanması, o cümlədən daşınan əmlakın hamısının zəruri məhsullar olması səbəbindən onlarsız normal insan həyatını təsəvvür etmək mümkün olmadığına görə üstəlik düşmənin çətin günlərdə ətraf məskənlərin əhalisinin daldalandığı şəhərləri, digər mühüm yaşayış yerlərini məqsədyönlü surətdə dağıtması, evlərə od vurub yandırması onun düşünülmüş demoqrafik siyasət yeritməsindən xəbər verir [4, s.53].

Başqa sözlə desək, iri dövlətlərin işğal etdikləri, yaxud özlərinin nüfuz dairələrinə aid etdikləri ərazilərdə siyasi təsirlərini uzun müddət qoruyub saxlamaları üçün bu və ya digər demoqrafik tədbirləri həyata keçirmələri artıq qədim dövrlərdə əhali məskunlaşması, icbari daxili miqrasiyalar, yaxud deportasiyaların zərurətə çevrilməsini aydın surətdə müşahidə etmiş oluruq. Digər tərəfdən sözügedən dövrdə dağıdılan həyati zəruri obyektlərin – evlərin, əkin sahələrinin, süni suvarma sistemlərinin bərpası da xeyli güc, vaxt, resurs tələb etdiyindən və bütün bu proseslərin əhali artımı ilə bağlı demoqrafik proseslərə birbaşa təsir edə bilməsi səbəbindən demoqrafik fonda azalmanın uzun müddət davam etməsinə səbəb olurdu.

Beləliklə, burada diqqət çəkən məqamlardan biri XX əsrin II yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında qədim dövr şəhərlərimizin iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni və mənəvi həyatını əks etdirən əsərlərdə xalqımızın demoqrafik vəziyyətinə dair mühüm tarixi faktların da yer almasıdır. XX əsrin II yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında antik dövr şəhərlərinə dair tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlili, sözügedən dövrün tarixi demoqrafik mənzərəsini restavrsiya etməyə, o cümlədən əhali artımı, yeni yaşayış və istehsal yerləri, o cümlədən təbii sərvətlərin istehsalı və istehlakı ilə bağlı gələcək planların işlənilib hazırlanması üçün əlverişli şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov T. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, "Elm", 1969, 185 s.
2. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, "Azər nəşr", 1993, 107 s.
3. Qaziyev S. Azərbaycanın qədim abidələri. Bakı, "Qızıl Şərq", 1948, 67 s.
4. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Bakı, "ADMIU nəşriyyatı", 2019, 231 s.
5. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Москва-Ленинград, «Изд-во АН СССР», 1959, 391 с.
6. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, «Изд-во АН АзССР», 1960, 249 с.
7. Ахундов Д. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, «Азернешр», 1986, 311 с.
8. Ашурбейли С. История города Баку. Баку, «Азернешр», 1992, 401 с.
9. Бабаев И. Города Кавказской Албании. В IV в до н.э. – III в н.э. Баку, «Элм», 1990, 236 с.
10. Бартольд В. В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Сочинения, т. II, ч. I, Москва, «Восточная литература», 1963, 1021 с.
11. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного Кавказа и Азербайджана (классической Албании). Ленинград, «Изд-во АН СССР», 1934, 107 с.
12. Кудрявцев А. Древний Дербент. Москва, «Наука», 1982, 171 с.
13. Меликишвили Г.А. Наири – Урарту. Тбилиси, «Изд-во АН. Гр.ССР», 1954, 446 с.
14. Пиатровский Б.Б. Ванское царство. Москва, «Восточная литература», 1959, 415 с.